

եկեղեցւոյ վարդապետութեան հեղինակութեան և աղբիւրի բացարձակ խոստովանելը, հակա—հերիախիոսական վիճարանութիւնը, անկասկածելի մեծ ծառայութիւններ են բնադրական քննադատութեան նկատմամբ եկեղեցական դիտութեան համար, քարոզները և խրատական աշխատութիւնները, լուսավայլ անձնաւորութեան և բարեգործ կեանքի տպաւորութիւնը պոսակուած խոստովանողի փառքով—այդ բոլորը ջլատում էր Աղեքսանդրեայում Որոգինէոի դէմ եղած ժողովների բանադրութեանց նշանակութիւնը դեռ ևս նրա կեանքի ժամանակ և թէ իրեն և թէ իւր աստուածաբանական հայեացքների համար բանում է ազդեցութիւն եկեղեցւոյ լայն շրջանների վերայ: Սակայն փիլիսոփայական տարրի դերակշռութիւն նրա աստուածաբանութեան մէջ և աստուածաբանական վարդապետութեան մէջ նրան ուղեկցող նիւթական թերութիւնները առաջ բերին բնական պահանջ հէնց Որոգինէոին «եկեղեցականացնելու» և դեռ VI դարի սկզբում նրա սխոտեմի մէջ էապէս կարեւոր փոփոխութիւններ մտցրին:

(կը շարունակուի)

Արսակ վարդապետ

ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Շարունակութիւն

Քանի տիրում էր տոհմապետութիւնը, տոհմապետի և տոհմին պատկանողների յարաբերութիւնը ընտանեկան-ազգակցական էր: Տոհմապետը կառավարում էր որպէս հայր, տոհմի մէջ սօցիալական սրտ աճաւանտարութիւն դեռ գոյութիւն չունէր. տոհմի բոլոր անդամներն իրար հաւասար, նման իրաւունքներ ունէին: Անժամաւոր տոհմը և նոր երկրների (հողերի) տիրանալով, տոհմի կազմի մէջ առաջ է դաշխ որոշ փոփոխութիւն: Տոհմապետի իշխանութեան տակ գանաւորներն այլևս անխտիր իրար հաւասար չեն. տոհմին պատկանողների և նոց ձեռք բերուած երկրների ընտելիչների մէջ որոշ տարբերութիւն է դրում. առաջինները գերադասւում են, աւելի շատ իրաւունքներ ունին: Մեր պատմիչների հաղորդած անդեկութիւններից իմանում ենք, որ հասարակ ժողովուրդը Հայաստանում սկզբում բաժանուած էր երկու կարգի—շինականների և գեղջուկների: Շինականները նրանք են, որոնք տոհմապետի հետ

արիւնահեցական—ազգահեցական կապ ունին. իսկ գեղջուկները տոհմի նուաճած երկրի բնակիչներն են և ստորագրուած են շինականներին, աւելի շուտ տոհմապետին: Շինականներ և գեղջուկներ բաժանումը գոյութիւն ունէր և Արշակունեաց ժամանակ: Շինականներն ազաա էին, ունէին իրենց քաղաքական անկախութիւնը և միաժամանակ չէին ենթարկուում նախարարներին: Արշակունի թագաւորներն իրենց հրովարտականքում նախարարներին հետ միասին յիշում են և շէներին (շինացիներին), որպէս քաղաքական անկախ միութիւններ¹: Գեղջուկներն ընդհակառակը ենթարկուում էին թագաւորին կամ նախարարներին: Բայց նրանց դրութիւնն էլ այնքան ծանր չէր, նրանք ունէին շարժական և անշարժ սեփականութեան իրաւունք: Պէտք է նկատել, որ Հայաստանում ստրկութիւնը ընդհանրապէս խոր արմատներ չի ձգել և պատմութիւնից գիտենք, որ շատ գերիներ, անազատներ հետզհետէ նոյն իրաւունքներն են ձեռք բերել, ինչ որ շինականներն ունէին²:

Նախարարներին սկզբում պատկանում էին գիւղերը, տիրապետական իրաւունք միայն դրանց վրայ ունէին, իսկ շէներն ազատ, անկախ էին: Բայց հետզհետէ շինակները բախտակից են դառնում գեղջուկներին: Նախարարներն ուժեղանալով, շատ հողեր ձեռք բերելով իրենց տիրապետութիւնը տարածում են և շէների վրայ. իրենց յայտարարում են երկրի տէր: Թէ ինչի մէջ էր կայանում այդ տէրութիւնը, ժողովուրդն դէպի նախարարներն ինչ պարտականութիւններ ունէր, յայտնի չէ:

Արշակունեաց ժամանակ երեք տեսակ գիւղացիութիւն գոյութիւն ունէր.— 1. պետական—թագաւորական, 2. եկեղեցական և 3. նախարարական: Պետական գիւղացիները, ըստ երևոյթին, կոչւում էին ազաա գիւղացիներ: Գիւղերի գլխաւորն էր հաղարապետը, որը մեծ մասամբ հարկեր էր ժողովում: Գիւղերի վրայ հսկում էին գործակալները, իսկ գիւղի կառավարին էր գիւղապետը կամ դատապետը³: Թէ արշակունեաց ժամանակ ինչ տեսակ հարկեր գոյութիւն ունէին, ճշտութեամբ յայտնի չէ: Ըստ Ն. Ադոնցի պէտք է նոյն հարկերը եղած լինեն, ինչ որ պարսկաստանում: Մեր պատմագիտներէց Եղիշէն

1) Բահաթրեան—Անժնական եւ Շողային իրաւունքը ճին Հայաստանում, եր. 48—50.

2) Կարադաշեան ա. ա. Օ. Բ. մաս եր. 10, Բահաթրեան ա. ա. Օ. եր. 42.

3. Н. Адонцъ—а. а. О. եր. 484.

պարտից տիրապետութեան ժամանակ յիշում է հետեւեալ հարկերը: մուտ, սակ, բաժ և հաս: Ն. Աղոնցը մուտը համարում է սակի բացատրութիւնը, իսկ հարը՝ բաժի: Սակ և բաժ խօսքերը պարտկական ծագում ունին: Բաժը պէտք է հողային հարկը եղած լինի, իսկ սակը՝ գլխահարկ: Բացի սրանցից, գոյութիւն ունէին և ուրիշ հարկեր: այսպէս օրինակ՝ կոռ և բեկառ: Առաջինը պէտք է համարել անձնական ծառայութիւն, իսկ երկրորդ՝ ընական բերքերի տուրք: Պարտից տիրապետութեան ժամանակ հայերից վերցնում էին և անտառների, արօտատեղիների, լեռների և ուրիշ հարկեր: Պէտք է ընդունել, որ Արշակունեաց ժամանակ ողջ հարկերն էլ գոյութիւն ունէին: Քնդհանուր առմամբ պետական գիւղացիների գոութիւնը պէտք է այնքան էլ ծանր եղած չլինի. նրանք հարկ էին վճարում մեծ մասամբ պետութեան և մասամբ էլ եկեղեցուն:

Հոգևոր դասը Հայաստանում թէ հեթանոսութեան և թէ քրիստոնէութեան ժամանակ մեծամեծ կալուածներ, հարստութեան տէր էր: Հեթանոսութեան ժամանակ քրմերը իշխանների նման ունէին կալուածքներ և դօրք (Գեմիտը և Արձան քրմապետների կռիւն ընդդէմ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի): Քրիստոնէութեան ժամանակ էլ հոգևոր դասը մեծ հարստութիւնների տէր էր: Եկեղեցուն հողեր էին նուիրել ոչ թէ միայն թաղաւորները, իշխաններն, այլ և ուրիշ բարեպաշտ անձինք: Միաժամանակ հոգևորականութեան կալուածքներն այնքան մեծ չափերի էին հասել, որ նոյնիսկ թաղաւորները, իշխանները նախանձում էին: Թէ որքան կալուածքների տէր էր հոգևորականութիւնը, դրան փաստ կարող է ծառայել այն, որ միայն Լուսաւորչի տոհմը մօտ 50 դաւառ ունէր¹: Եկեղեցու, հոգևորականութեան կալուածքների վրայ ընակուող գիւղացիների գոութիւնը բաւական թեթեւ էր. նրանք պետական հարկերից ազատ էին և եկեղեցուն վճարում էին տասանորդ. ընդհանրապէս ամենից բարեյաջող պայմանների մէջ էին գտնւում եկեղեցական գիւղացիները: Հոգևորականները բոլոր գիւղացիներից վերցնում էին և եկեղեցական տուրք (պտուղ): Այդ տուրքի տեօակը և չափը դժբախտաբար յայտնի չէ: Մովսէս Կաղանկատուացու պատմութեան մէջ կոյ մի յիշատակութիւն, որն այդ խնդրի վրայ բաւական լոյս է սփռում: Կաղանկատուացին յայտնում է, որ Աղուանից եկեղեցական ժողովը Վաչագան թաղաւորի օրօք² հետեւեալ տուրքերն է որոշել քահանաների

1) Փաւստոս Բիւզանդ Գ. ԺԳ.

2) Մելիր-Թանդեան. Հայոց եկեղեցական իրաւունքը եր. 402. ա. գիրք.

համար. «Պատուզք ի ժողովրդին է երկցուն՝ կարգն այս լիցի. թուանիկն չորս գրիւ ցորեան, վեց գրիւ գարի և վեշտասան փաս քաղցու. և որ տառապեալն է զհացիդ կէտն տացէ՝ և գինի՝ որչափ կարողն իցէ. իսկ որոյ վար և այգի ոչ է, մի՛ տապցեն: Եւ որոյ ոչխար է ի տան՝ ոչխար մի և երեք գդար քուրդ և մեկ պանիր և ոյր ձիւք ի տան իցեն՝ մին յովանակ և ոյր պախրէք իցեն՝ որթ մի՛ »:

Նախարարական գիւղացիները մասին տեղեկութիւններ համարեա թէ չկան: Շատ հետաքրքիր է իմանալ, թէ գիւղացիները նրանց ինչ հարկեր էին վճարում և արդեօք անձնական ծառայութիւն, ճորտութիւն այդ ժամանակ գոյութիւն ունէր, թէ ոչ: Հարկերի և տուրքերի վերաբերմամբ պէտք է ընդունել, որ նախարարները նոյն հարկերն էին ստանում, ինչ որ եկեղեցին և թաղաւորը, միայն աւելի շատ չափով: որովհետեւ նախարարները իրենց կողմից թաղաւորին հարկ էին վճարում: Այս պատճառով էլ նախարարական գիւղացիները համեմատօրէն աւելի աննպաստ պայմանների մէջ էին: Դուինի Դ. Ժողովի 11-րդ կէտից երևում է, որ նախարարները ի միջի այլոց և կենդանիների, ուսելիքի և լսելիքի հարկ էլ էին առնում. «Ոմանք ի ազատաց ի վերա տկարանոցաց իշխանութիւն առնեն, և որպէս ի կենդանեաց հարկս պահանջեն, և ի կերակուրս և ըմպելիս իւրեանց գործակալս մատուցանեն կռուով և պատուհասիւ նեղեն և զողորմելի եղբայրսն չարչարին անխղճաբար »¹:

Արդեօք բացի հարկերից նախարարական գիւղացիներն անձնական ծառայութիւններ էլ էին կատարում: յայտնի չէ: Մեր պատմիչներն այդ մասին ոչինչ տառանձին չեն յիշատակում: Պէտք է ընդունել, որ Հայաստանում համարեա թէ նոյն կարգերն էին տիրում (գիւղացիական), ինչ որ հարեան Պարսկաստանում և Բիւզանդիայում: Արեւելքում, ինչպէս յայտնի է, Ֆէօդալիզմն այնպիսի չափերի չհասաւ, ինչպէս Արեւմուտքում: Արեւելքում Ֆէօդալիզմը համեմատօրէն աւելի մեղմ էր. գիւղացիութեան դրութիւնն այնքան էլ ծանր չէր, իսկ ճորտութիւն եւրոպական մտքով գոյութիւն չունէր: Հայաստանում էլ Արշակունեաց ժամանակ կալուածատիրութիւնը և գրա հետ կապուած ճորտատիրութիւնը գոյութիւն չունէին: Նախարարութիւնը, ունենալով ընդարձակ հողեր, բաւականանում էր դրանց եկամտով և չունէր այն ձևի մասնաւոր—սեփական

1) Մովսէս Կաղանկատուացի-պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. Մոսկուա 1860. եր. 66.

2) Մելիք-Թանգեան a. a. O. եր. 403 ա. դիրք.

անտեսութիւն, որ տեսնուած ենք Արեւմուտքում: Նախարարները համարւում էին հողի տէրը և փոխարէն գիւղացիներէն ստանում էին որոշ հարկեր և տուրքեր: Գիւղացիների կախումը նախարարներից անտեսապէս այնքան մեծ չէր, անձնական ծառայութիւններ մասնակի բնոյթ էին կրում, այնքան տարածուած չէին: Կարելի է ասել, որ Հայաստանում այդ ժամանակ նոյն հոգատիրական կարգերն էին տիրում, ինչոր օրինակ՝ միջին դարերում հարաւարեմտեան և միջին Գերմանիայում: Գերմանիայի այդ մասերում գիւղացիք որոշ չափով ազատ էին և միմիայն հարկեր և տուրքեր էին վճարում հողատէր իշխաններին:

Բագրատունեաց ժամանակ Հայաստանի քաղաքական—սոցիալական կեանքը խոշոր փոփոխութիւններ չի կրում: Ամեն ինչ հիմնուած էր հնի վրայ, միայն որոշ տարբերութեամբ: Բագրատունեաց թագաւորութիւնը թէ ընդարձակութեան և թէ ուժի կողմից համեմատօրէն յետ է Արշակունեացից: Նախորադութիւնն Արշակունեաց անկումից յետոյ բաւական փոփոխութիւններ է կրում: Նախարարութիւնները նախ՝ սեպհական իրաւունքի հիման վրայ բաժանուել, մանրացել էին և երկրորդ՝ պարսից և արաբացոց տէրութիւնները շատ նախարարութիւններ ոչնչացրել կամ ուժասպառ էին արել: Բայց շնայած որան նախարարութիւնն իր առաջուայ դիրքից շատ բան էր պահել: Բագրատունեաց ժամանակ էլ նրանք աչքի ընկնող ուժ էին ներկայացնում և դարձեալ խանգարում էին թագաւորութեան ուժեղանալուն: Բագրատունեաց թագաւորներն էլ բռնի միջոցների են դիմում նախարարութեան ղապելու համար, բայց յաջողութիւն չեն գտնում¹: Բագրատունեաց ժամանակ թագաւորը համարւում էր երկրի տէրն ու անօրէնք, նա բացարձակ, միահեծան տէր էր: Թագաւորն իրաւունք ունէր ընդհանուր հարկեր նշանակելու: Նախարարներն թագաւորի վառաջներն էին և որոշ աւատական կախման մէջ էին: Նրանք պէտք է ղօրք տային և հարկ: Առաջինն այնքան խոտիւ չէր պահանջում, իսկ հարկ չըտալը համարւում էր սպոստամբութիւն²: Թագաւորն իր կողմից պէտք է պաշտպանէ նախարարներին, կռուող կողմերին հաշտեցնի և նրանց չարագործութիւնները պատժի: Իրենց իշխանութեան տակ գտնուած երկրներն զրոյ նախարարները մեծ իրաւունքներ ունէին. հարկ առնել, ղօրք առնել, դատերը տեսնել և այլն: Իրենց իշխանու-

1) Ղ. Ինճիճեան. Հնախօսութիւն հատոր Բ. կր. 87.

2) Ղ. Ինճիճեան a. a. O. հատոր Բ. կր. 87.

Թիւնն անցնում էր ժառանգաբար: Ամենագորեղ և աչքի ընկնող նախարարութիւններն էին Արծրունեաց և Սիւնեաց ¹:

Անայած Բագրատունեաց շրջանը ժամանակով աւելի մօտ է և շատ պատմագիրներ ունի, բայց դարձեալ այն ժամանակուայ սօցիալական կարգերի, ժողովրդի դրութեան մասին շատ քիչ տեղեկութիւններ կան: Մեզ այստեղ ամենաառաջին տեղը հետաքրքրում է այն խնդիրը, թէ դիւղացիութիւնն այդ շրջանում ինչ դրութեան մէջ էր: Ինչպէս մեզ հառած ոտակաւ և կցկատւր յիշատակութիւններից երևում է, Բագրատունեաց ժամանակ դիւղացիութեան դրութիւնը համեմատօրէն բաւական յատկացել էր: Մխիթար Գօշի դատաստանագրքից իմանում ենք, որ Հայոց մէջ նրա (և Բագրատունեաց) ժամանակ հետեւեալ դասակարգութիւնը գոյութիւն ունէր (բացառութեամբ հոգեւորականութեան)․ իշխաններ (նախարարներ), ազատներ, շինականներ, դեղջուկներ և ագարակի բնակիչներ ²: Այս շրջանում շինականների և դեղջուկներին մէջ խոշոր տարբերութիւն չըկայ և ըստ երևոյթին նոյնն են իսկ ագարակի բնակիչներն աւելի ցածր են: Ինչպէս առաջ, նոյնպէս և այս շրջանում երեք տեսակ դիւղացիութիւն կար․ թագաւորական, եկեղեցական և նախարարական: Եկեղեցական դիւղացիները հնուց նշանակուած տառանորդն էին վճարում և նրանք դրութիւնը բաւական բարւոյր եղած պիտի լինի: Թագաւորը և իշխանները (նախարարները), ըստ Մխիթար Գօշի, ժողովրդից պէտք է հետեւեալ հարկերն առնէին․ «Իսկ զհարկս գաւառաց և աղգաց թագաւորը և իշխանք արդարութեամբ առցեն․ մէ ինչ աւելի քան զառաջնոցն սովորութիւնս կալցին, զի ընդ ամենայնի համարս ունին տալ, զի յԱստուծոյ կարգեցին ի պահպանութիւն և ի փրկութիւն աշխարհի և ոչ ի կործանում: Եւ արդ՝ այսպէս լիցի: Զանտաստանացն զհինգերորդ մասն առցեն, որպէս Յովսէփ օրինադրեաց յեղիպտոս, զի յորժամ ստացաւ զերկիրն Փարաւոնի, յայնժամ զհինգերորդն կարգեաց․ յայտ է զի նախ ինքեանցն էր ժառանգութիւն և ոչ էր հինգերորդ, այլ հայրենի կտուր սակաւ: Սոյնպէս և այժմ լիցի․ զի արժաթաքին անդաստան և այգեստան և ըուրաստան մի լիցին ընդ հարկաւ (հնգեկի), նմանապէս և ջրաղաց և տուն և խանութ: Այլ թէ բնակիչքն ընդ արուեստի և կամ ընդ վաճառի հարկի-

1) Dagbasclean, H. Gründung des Bagratiden Reiches durch Aschot Bagratuni. Berlin 1893, եր. 78—79.

2) Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց. 1880 թ. եր. 517—

ցին, զի ոչ է հարկ դիտոյ քրիստոնէից, բայց աշխարհաց՝
յորժամ բռնի ընդ հարկաւ արաոցին: Բայց անգառտանք ջրաբ-
բիք լիցին ընդ հնդեկաւ, այլ սոսաինք տառանորդեացին. զի հող
միայն է թագաւորի և իշխանի, և ոչ ջուր. սոյնպէս սոսաինք,
այգիք և ծառատառանք:

Այսպէս և յաւուրս շաքաթու յեօթնէ մին գործիցի իշ-
խանին և տէրունի. այլ աւելի աշխատելն զձեռամբ անկեալն
անիրաւութիւն մեծ է, եղին առանձինն այլ հարկ մի՛ լիցի, զի
այն իսկ է զոր աշխատեալ հնդեկի:

Կոյու լիար եղն միայն լիցի:

Արօտի այլ հարկ մի լիցի, զի այն իսկ են որօտականք որ
հարկին:

Ոչխարք ի դառինս տառանորդեացին. թէ հաճոյ իցէ աէ-
րունեացն՝ ընդ ոչխարի փոխանակիցէ ըստ արժանւոյն:

Ձիոյ և ջորւոյ և իշոյ մի՛ լիցի հարկ, զի նոքօք բազում
անգամ ծառայէ զտէրունիսն:

Ի տարեմուտս ըստ կարի ծառայեացէ և յաւուրս տօնից
Մի՛ լիցի: Մի լիցի չէքուչէք բազում. այլ չիք լիցին անիրաւ
սովորութիւնքն, զի և սահմանդ բազում և յաւելորդ սովո-
րութեանց եղև¹»: Այս բազումօքը որոշ հասկացողութիւն է
տալիս գիւղացիների դրութեան մասին: Հողն, ինչպէս Դատաս-
տանագիրքն է ասում, պատկանում է իշխաններին և թագա-
ւորին և փոխարէնը գիւղացիք պէտք է ոչ թէ միայն թուած
հարկերը վճարեն, այլ և մի շարք անձնական ծառայութիւններ
կատարեն: Դատաստանագիրքի թուած հարկերը հաստատում են
Անիի արձանագրութիւններն, այնպէս որ ճշտութեան մասին
կատկած լինել չի կարող: Անիի արձանագրութիւնները յիշում
են ի միջի այլոց և հետեւեալ հարկերը.— Եպիսկոպոսի հարկ,
դռնագիր, ոչխարի հարկ, ջրաղացի հարկ, այգու հարկ, բաժ(?)
բամբակի հարկ, տառանորդ, կնիքի հարկ, կենդանիների հարկ,
եկեղեցիների հարկ և այլն²:

Այս հարկերից երեւում է, որ գիւղացիք բաւական ծան-
րաբեռնուած էին և բացի այդ, պարտաւոր էին մի շարք
անձնական ծառայութիւններ կատարել: Թէ ինչ չափի էր հաս-
նում վերջինս, դժբախտաբար ճշգրիտ տեղեկութիւններ չկան:
Այսպէս գիւղացիութեան դրութիւնը Բագրատունեաց շրջա-
նում շատ ծանր էր, և այդ բացատրում է նրանով, որ այդ
ժամանակ առաջ էր եկել որոշ կալուածատիրութիւն, այսինքն՝

1) Մխիթար Գօշ Գ. Գ. Օ եր. 544—546.

2) Ալիշան Շիրակ եր. 49.

ազնուականները սեփական գիւղատնտեսութիւն ունէին և իրենց կալուածքները վրայ աշխատեցնում էին գիւղացիներին: Նոյն իսկ Թագաւորն էլ ունէր իւր սեփական տնտեսութիւնն. այսպէս՝ խաղողի այգիներ, ոչխարի և եղջիւրաւոր անասունների հօտեր և այլն¹:

(շարունակուի)

Հ. Մուսաէլեան

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ

Շարունակութիւն

Անցները, երբ քաղաքային ազգաբնակչութիւնը չատ թոյլ է զարգացած, այն ժամանակ գիւղական ազգաբնակչութեան մեծ մասը իւր կարիքներին բաւարարութիւն տալուց յետոյ չէ կարողանում իւր բերքերի համար սպառողներ գտնել: Եթէ գիւղացին իւր կարիքներին բաւարարութիւն տալուց յետոյ աւելացածը մտածէ պահել, ոչ մի օգուտ չի ստանայ. նախ այն պատճառով, որ այդ բերքերը միւս գիւղացիներին պէտք չեն գայ, որովհետեւ նրանք էլ ունեն, և երկրորդ, որ նոյն բերքերը կարճ ժամանակից յետոյ կարող են փչանալ: Սրանից առաջամհու է փակ տնտեսութեան ժամանակ գիւղացու առատաձեռնութիւնը: *) Այս առատաձեռնութիւնը կրացակայէր, եթէ քաղաքային ազգաբնակչութիւնը բաւականաչափ զար-

1) Dagbaschean, H. a. a. O. եր. 402.

*) Նման կարծիքի ենք հանդիպում յայտնի սոցիոլոգ-պատմագէտ Կ. Կաուցկու մի նոր աշխատութեան մէջ, որտեղ խօսելով հին հռովմայեցոց հարուստների մասին նկատում է, «Հարստութեան կենդրոնացումը մի քանի ձեռքերում ցոյց էր տալիս ոչ թէ այն, որ արտադրական ոյժերը զարգացել են, այլ այն, որ հաճոյք ստանալու միջոցները հաւաքուել են այնպիսի առատութեամբ, որ առանձին անհասր հնարաւորութիւն չունէր ինքը սպասելու, եւ նրան ոչինչ չէր մնում անելու, բայց եթէ բաժանել նրանց, ուրիշների հետ: Հռովմեական կայսրների ժամանակ առատաձեռնութիւնը ամենաեղեւիլի առաքինութիւններից մէկն էր համարւում»: Карлъ Каутский, «Античный миръ, іюдейство и христіанство», пер. Н. Рязанова, СПб, 1909. եր. 340.